

К. О. Тичина

викладач кафедри спеціальної психології,
корекційної та інклюзивної освіти
Київський університет імені Бориса Грінченка

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА ПРОБЛЕМУ МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ У СІМ'ЯХ, ЩО ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

У статті аналізуються та виносяться на розгляд сучасні погляди на проблему міжособистісних сімейних стосунків у сім'ях, що виховують дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення. Розроблено робоче поняття сім'ї як системи стосунків. Розкрито та науково обґрунтовано теоретичний зміст компонентів системи міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення. Розглянуто основні показники когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів системи міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із тяжкими порушеннями мовлення, а також зазначено їхній взаємозв'язок.

Ключові слова: сім'я, міжособистісні сімейні стосунки, дитячо-батьківські стосунки, дошкільний вік, тяжкі порушення мовлення, компоненти системи міжособистісних сімейних стосунків.

Постановка проблеми. Наукова проблема дослідження категорії «міжособистісні сімейні стосунки» полягає в тому, що, незважаючи на теоретичні та емпіричні дослідження, у психологічній науці не існує однозначного загальноприйнятого її визначення. Дискусійним залишається питання визначення змісту категорії «міжособистісні сімейні стосунки», основних аспектів та характеристик, критеріїв її оцінки й аналізу щодо сімей, що виховують дітей із порушеннями психофізичного розвитку (далі – ППФР), зокрема з тяжкими порушеннями мовлення (далі – ТПМ). Наявні наукові дослідження не дають однозначної відповіді на ці питання, що й зумовлює актуальність наукового розроблення концептуальних аспектів міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із ТПМ.

Міжособистісні стосунки в сім'ях, що виховують дітей із ППФР, розкривають роботи Ю. Бистрової, Ю. Блінкової, Т. Богданової, Т. Вісковатової, Т. Волковської, А. Душки, С. Ігнат'євої, М. Іполітової, А. Колупаєвої, В. Кротенко, І. Левченко, Т. Лози, О. Мастюкової, С. Миронової, Н. Подгорільської, М. Радченко, М. Семаго, Г. Соколової, В. Ткачової та ін. Автори зазначають такі проблеми в міжособистісних сімейних стосунках: відчуження, негативне ставлення близьких до дітей із порушеннями, гіперопіка дитини, порушення міжособистісних сімейних стосунків (подружні, дитячо-батьківські, сіблінгові, стосунки в межах макросім'ї). Крім того, дослідники акцентують увагу на різноманітних соматичних та психічних розладах, спричинених переживанням батьками факту народження особливої дитини як травматичної життєвої ситуації [2; 5; 9].

Системний підхід у дослідженнях міжособистісних сімейних стосунків передбачає, що учас-

ники сімейних стосунків взаємопов'язані один з одним, тому член сім'ї з ППФР не повинен бути єдиним фокусом уваги спеціалістів; доцільніше розглядати всю сім'ю такої людини, де кожен є її невід'ємною частиною.

Відомо, що в житті сім'ї мають місце певні життєві стадії. Перехід від життєвої стадії родини як діади до стадії сім'ї з дітьми вважається кризовим для будь-якої сімейної системи. У цей період у родинах, у яких народилася дитина з ППФР, відбуваються зміни їх структурно-функціонального складу з такими особливостями: з'являється підсистема дитячо-батьківських стосунків, подружжя починає оволодівати батьківськими ролями, формуються батьківські позиції щодо дитини з ППФР, виробляються та реалізуються підходи до її розвитку відповідно до особливостей дитини [5].

Специфіка міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із ППФР, у спеціальній психолого-педагогічній літературі розглядається поліаспектно: проблеми вивчаються фрагментарно, розрізнено.

Теоретичний аналіз та узагальнення наявних наукових розвідок Т. Вісковатової, А. Душки, І. Левченко, Н. Подгорільської, М. Радченко, М. Семаго, Г. Соколової, В. Ткачової з проблеми міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із ППФР, дозволив розробити робоче поняття сім'ї як системи стосунків. Відповідно до системного підходу, сім'я є системою взаємовідносин, які включають у себе подружні, дитячо-батьківські та сіблінгові стосунки, що об'єктивно проявляються в характері та способах взаємодії учасників у процесі комунікації та спільної діяльності в межах мікросім'ї та середовища й мають спільну мету [2; 5; 9].

У межах визначення нами виокремлено три компоненти системи міжособистісних сімейних

стосунків: когнітивний, емоційний та поведінковий. На нашу думку, доцільно розглядати увесь спектр особливостей міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із ППФР, зокрема з ТПМ, згідно з компонентами системи міжособистісних сімейних стосунків.

Тому вбачаємо доцільним розглянути вивчення кожного компонента в науковому полі психолого-педагогічних досліджень у галузі логопсихології.

Мета статті – розкрити та науково обґрунтувати теоретичний зміст компонентів системи міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей старшого дошкільного віку з ТПМ.

Виклад основного матеріалу. Обмеженість засобів комунікативної взаємодії дітей із ТПМ впливає на міжособистісні стосунки з оточуючими (однолітки, сім'я), що негативно позначається на пізнавальній сфері, емоційному стані та відображається в поведінці дитини з ТПМ, що відповідає когнітивному, емоційному та поведінковому компонентам.

Детальний аналіз літератури засвідчив відсутність наукових досліджень когнітивного компонента системи міжособистісних сімейних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із ТПМ. Натомість наявні роботи про його окремі показники. У межах когнітивного компонента системи міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із ТПМ, науковці вивчали батьківські установки та цінності [1; 8].

Так, у своїх роботах А. Співаковська наголошує, що батьківські установки в сім'ях, де є діти з ТПМ, часто відрізняються не тільки неадекватністю, а й ригідністю й одномоментністю. Ці позиції адресуються до наявних проблем життя дитини, на протигагу батьківським позиціям у сім'ях зі здоровими дітьми, які характеризуються адекватністю і прогностичністю, тобто адресуються до завтрашнього дня, до майбутнього дитини. Цієї позиції притримується І. Марченко, яка рекомендує формувати адекватні батьківські установки щодо безмовленнєвих дітей шляхом активного включення батьків до корекційного процесу [8].

Показник «особистісні цінності батьків» щодо сімей, що виховують дітей із ТПМ, розглядався в роботах Т. Адеєвої. Дослідниця зазначала, що поява в сім'ї дитини спричинює трансформаційні зміни особистісних цінностей батьків, для яких каталізатором може стати усвідомлення особливостей розвитку дитини з порушеннями мовлення [1].

Отже, аналіз спеціальної психолого-педагогічної літератури засвідчив висвітлення наукових досліджень окремих показників когнітивного компонента системи міжособистісних сімейних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із ТПМ, тільки з позиції батьків.

Дослідження емоційного компонента системи міжособистісних сімейних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із ТПМ, репрезентовано в показниках «емоційне ставлення батьків до дітей» зазначеної категорії, «емоційний контакт між батьками та дитиною», «почуття та переживання батьків» [1; 3; 4; 6; 9].

О. Хорошева у своїх дослідженнях розглядає емоційне ставлення батьків, що проявляється у відкиданні дітей із ТПМ. Дорослим членам родини складно відмежувати свою любов і прийняття особистості дитини від постійно присутнього негативного емоційного фону, що є відображенням її вчинків і дій, які виходять за рамки загальноприйнятих [9].

Дослідження С. Векілова розкривають вплив емоційного компонента на поведінковий компонент системи міжособистісних сімейних стосунків: встановлено підвищення частки несприятливих, нестійких та нерівноважних станів у батьків дітей із ТПМ (С. Векілова, Л. Дика, Є. Кузьмін, А. Прохоров). Саме психоемоційні стани батьків дитини з порушеннями мовлення переважно впливають не тільки на їхній настрій, а й на спрямованість і активність дій у допомозі власній дитині, батьківську позицію, а також спроможність повноцінно реалізуватися у своїй життєдіяльності [1].

Зазначені особливості та тенденції підтверджуються дослідженнями Т. Висотіної, Т. Вітрила, М. Краузе, М. Маркової, В. Ткачової. Зокрема, Л. Пастухова вважає, що, з огляду на уявлення про те, що різними батьками неоднаково долаються наслідки «батьківського стресу» як основного показника емоційного стану, можна припустити, що ця обставина різним чином відобразатиметься на особливостях батьківського ставлення до дитини з ТПМ [2].

Важливим показником емоційного компонента є «емоційний контакт між батьками та дитиною». Н. Аскаріна стверджує, що формування мовленнєвої активності можливе за наявності в дитини потреби в емоційному спілкуванні з батьками, а встановлення позитивного емоційного контакту впливає на успішність та активність опанування дошкільниками мовлення, як активного, так і пасивного. Дослідження В. Кисличенко, С. Коноплястої, Л. Харькова підтверджують, що здебільшого у дітей упродовж перших місяців життя спостерігалось зниження емоційної інформації, яка транслюється дорослим. Одна з причин цього – недостатня емоційна сензитивність матері, яка в цей період розвитку дитини є емоційно спустошеною, з переважанням негативних переживань, страхів за її майбутнє [4].

Особливості емоційного компонента системи міжособистісних сімейних стосунків розкриваються в працях Н. Карпової та Ю. Некрасової. У своїх дослідженнях вони зауважували про такі

особливості, як: наявність у дітей із ТПМ та їхніх батьків підвищеного рівня тривожності, додаткова невротизація батьків, збереження конформних асиметричних стосунків у разі спільності емоційного сприйняття та реагування. Здебільшого у батьків, як і у їхніх дітей, виявлені високі значення за шкалою емоційної нестабільності, їм притаманна підвищена особистісна тривожність, особливо матерям. Дослідження встановили домінування авторитарного, гіперсоціалізованого та симбіотичного типів ставлення батьків до дітей. Авторами відзначено недостатній рівень прийняття дитини такою, якою вона є [3].

В. Кондратенко у своїх роботах розкрила окремі аспекти як емоційного, так і поведінкового та когнітивного компонентів міжособистісних сімейних стосунків батьків дітей із ТПМ. Науковець зазначає, що особливі психічні стани батьків формують не тільки уявлення про дитину, а і специфічні особистісні реакції на мовленнєве порушення. Такі батьківські реакції чинять вплив на ставлення самої дитини до лікувально-реабілітаційних заходів. Зазначимо, що дослідниця не використовувала узагальнення означених явищ крізь призму системи міжособистісних сімейних стосунків та не відносила їх до емоційного, когнітивного та поведінкового компонентів [6].

Теоретично обґрунтований у цьому дослідженні поведінковий компонент системи міжособистісних сімейних стосунків у наукових джерелах представлений особливостями спілкування та взаємодії в родині, різними моделями впливу батьків на виховання дитини з ТПМ.

Наявність у сім'ї дитини з тяжкими порушеннями мовлення зумовлює специфічні труднощі в комунікації та взаємодії всіх членів родини. У дослідженнях С. Коноплястої, І. Мартиненко, І. Марченко, В. Тарасун, В. Тищенко, М. Шеремет зазначається про особливості дитячо-батьківських стосунків у цих сім'ях, негативний вплив порушень мовлення на комунікацію і, як наслідок, недостатність спілкування з членами родини, використання батьками дисгармонійних моделей виховання в сім'ї [4; 7; 8].

Показник «взаємодія між батьками та дітьми з ТПМ» поведінкового компонента представлено в дослідженні Т. Кожанової, яка відзначила наявність сильно виражених передумов для встановлення комунікативного бар'єра з можливим настанням відчуженості і відгородженості у взаєминах. Можливості соціального спілкування дитини з огляду на її проблеми мовленнєвого розвитку зменшуються. У деяких сім'ях батьки схильні розглядати таких дітей як менш перспективних у соціальному плані в майбутньому [6].

Зв'язок емоційного та поведінкового компонента відображено в дослідженнях С. Коноплястої та В. Кисличенко. Їхні праці ілюструють недостат-

ність спільної емоційної взаємодії, ігрових дій та діяльності в системі міжособистісних стосунків родин із дітьми з ТПМ. Така ситуація гальмує формування психофізіологічної основи базових структур функціональної системи мови та мовлення, комунікативної поведінки взагалі [4].

Показник «характер спілкування та взаємодії в сім'ї», що належить до поведінкового компонента, представлено в працях В. Тищенко та І. Мартиненко, які наголошували на порушенні комунікації окресленої групи дітей як у соціальному оточенні, так і в сімейному просторі. Результати аналізу наукових досліджень засвідчили, що для батьків дітей із системними порушеннями мовлення характерне недостатнє усвідомлення комунікативних труднощів у типових ситуаціях спілкування в сім'ї, які пов'язані з комунікативно-особистісною інфантильністю дітей означеної категорії та роллю мовленнєвого недорозвинення в системі міжособистісних стосунків їхніх дітей. Вищезазначене підтверджує висновки В. Ткачової, що саме порушення мовлення або повна його відсутність є передумовою виникнення комунікативного бар'єра в дитячо-батьківських стосунках [7, с. 194].

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можемо констатувати, що науковці не розглядають означені показники компонентів крізь призму системності сімейних стосунків, а розкривають окремі аспекти та їхню специфіку. Найбільше вивчено емоційний компонент системи міжособистісних сімейних стосунків батьків: емоційне ставлення батьків до дітей зазначеної категорії, емоційний контакт між батьками та дитиною, почуття та переживання батьків. Є дані про його вплив на когнітивний та поведінковий компоненти. У структурі когнітивного компонента вивчено батьківські установки та цінності; дослідження ж ієрархії міжособистісних сімейних стосунків, уявлення про сімейні ролі, реалізацію рольової функції, динаміку міжособистісних стосунків та ступінь обізнаності в інтересах та потребах дітей із ТПМ відсутні. Поведінковий компонент репрезентовано дослідженнями особливостей спілкування та взаємодії в родині, моделей впливу батьків на виховання дитини з ТПМ; даних щодо рівня задоволення потреб дитини в спілкуванні та взаємодії не представлено. Отже, цілеспрямовані дослідження когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів системи міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із ТПМ, із позиції як батьків, так і дітей, залишилися поза увагою фахівців.

Ґрунтовний теоретичний аналіз дозволяє спрямувати подальший науковий пошук на організацію та проведення експериментального дослідження когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів системи міжособистісних стосунків у сім'ях, що виховують дітей із ТПМ.

Література:

1. Адеева Т.Н. Некоторые аспекты изучения личностных ценностей родителей, имеющих детей с нарушениями развития. Евразийский союз ученых. М.: Общество с ограниченной ответственностью «Международный Образовательный Центр», 2015. № 7–6 (16). С. 54–56.
2. Душка А.Л. Психоемоційні стани батьків дітей з психофізичними відхиленнями: концептуалізація, діагностика і корекція: автореф. дис. ... док. психол. наук: 19.00.08; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т спец. педагогіки. Київ, 2016. 42 с.
3. Карпова Н.Л. Основы личностно-направленной логопсихотерапии: учеб. пособ. Москва: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 1997. 160 с.
4. Кисличенко В.А. Логопедичний супровід сім'ї, в якій виховується дитина з порушеннями мовлення: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. К., 2011. 20 с.
5. Кожанова Т.М. Роль семьи в социализации детей с ограниченными возможностями здоровья. Современные проблемы науки и образования. 2013. № 4. С. 43–50.
6. Кондратенко В., Ломоносов В. Заїкання: феноменологія та основні напрями реабілітації: посібник. Київ, 2006. 70 с.
7. Мартиненко І.В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення: монографія. К.: ДІА, 2016. 308 с.
8. Марченко І.С. Особливості логопедичної роботи з дітьми дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення. Логопедія. 2013. № 3. С. 52–56.
9. Хорошева Е.В. Сравнительное исследование семей, имеющих ребенка с нормативным и нарушенным развитием. Психологическая наука и образование. 2010. № 5. С. 52–59.

Тычина Е. А. Современные взгляды на проблему межличностных отношений в семьях, которые воспитывают детей старшего дошкольного возраста с тяжелыми нарушениями речи

В статье анализируются и выносятся на рассмотрение современные взгляды на проблему межличностных семейных отношений в семьях, воспитывающих детей старшего дошкольного возраста с тяжелыми нарушениями речи. Разработано рабочее понятие семьи как системы отношений. Раскрыто и научно обосновано теоретическое содержание компонентов системы межличностных отношений в семьях, воспитывающих детей старшего дошкольного возраста с тяжелыми нарушениями речи. Рассмотрены основные показатели когнитивного, эмоционального и поведенческого компонентов системы межличностных отношений в семьях, воспитывающих детей с тяжелыми нарушениями речи, а также указано их взаимосвязь.

Ключевые слова: семья, межличностные семейные отношения, детско-родительские отношения, дошкольный возраст, тяжелые нарушения речи, компоненты системы межличностных семейных отношений.

Tychyna K. O. Modern points of views on the problem of interpersonal relationships in families parenting children of senior preschool age with severe speech disorders

The article analyzes and presents contemporary views on the problem of interpersonal family relationships in families with children of senior preschool age with severe speech disorders. The working concept of the family as a system of relations is developed. The theoretical content of the components of the system of interpersonal relations in the families with children of senior preschool age with severe speech disorders is scientifically substantiated. The main indicators of the cognitive, emotional and behavioral components of the system of interpersonal relations in families with children with severe speech disorders are considered, as well as their interrelation is indicated.

Key words: family, interpersonal family relationships, child-parenting relationships, preschool age, severe speech disorders, components of the system of interpersonal family relationships.